

תוכן העניינים

ז	הקדמה – יפעת וייס
1	פרק ראשון: הכלבות
1	פרולוג: בורסקאים ובִּשְׁמִים
10	ראשית גנזים – חזונו של אשר ברש (1949)
16	קיבוץ וכינוס – בית ברוח ובחומר
29	טריטוריאליזציה וקאנון הספרות העברית גנזים – מחזון למציאות: גצל קָרְסֶל ודב סדן
35	(1951-1949)
42	גנזים לנוכח ייִוּאָ: תרבות עברית לעומת תרבות יידיש תל אביב לעומת ירושלים, ישראל לעומת התפוצות:
46	גנזים במארג הארכיונים
53	כינוס וגניזה, הצפנה וחשיפה: שם המוסד התבססות בצל מחסור מתמיד והתלבטות
56	באשר לגבולות הקאנון (1966-1951)
65	פרק שני: פרימות
65	התגבשות הקאנון והארכיון
65	כמסמניו של תום העידן ההרואי

	הארכיון כמחתרת: גנזים בראשות דב בן-יעקב
73	(1995-1966)
80	גניבת גבול
92	העשב האירוני
97	אברות (1974, 2001)
107	חתימה
115	בשולי הספר
116	לקריאה נוספת
128	ביבליוגרפיה נבחרת

הקדמה

ארכיון הספרות העברית גנזים, שהוקם בתל אביב בתחילת שנות החמישים, נועד לכאורה להיות מהלך משלים להקמתה של מדינת ישראל. אלא שבאופן פרדוקסלי, כפי שמראה המסה של גדעון טיקוצקי, תפקידה של הספרות העברית פחת, שלא לומר התייתר, עם הקמת המדינה. לא די בכך שלאחר "המפנה הריבוני" לא נדרשה המדינה לשירותיה הסמליים של הספרות העברית ויכלה כעת להישען על יסודות ממסדיים מוצקים, אלא שהמפעל כשלעצמו התברר כמורכב מכוונת מקימיו.

תפרי העבריות סוקר את הקאנון, כפי שהשתקף במפעל האיסוף של גנזים, מתוך מבטו המקיף של הכותב על הספרות העברית החדשה לדורותיה. אבל המסה אינה עוסקת רק בקאנון כתוצר מוגמר אלא בתהליך הקאנוניזציה עצמו, ב"קיבוץ הגלויות של הספרות" כתהליך קונטינגנטי המערער, סותר וחותר באופן מתמיד מתחת לכוונותיו. **תפרי העבריות** הוא מעט המכיל מרובה. כמעט בכל אחד מעמודיה של מסה סיפורית זו על ה(ד)ה-טריטוריאליזציה של הספרות, טקסט החושף ומסתיר בו זמנית את עושרו התיאורטי, טמונה הפתעה: מחד גיסא, נוכחותם המפתיעה של עזבונות שיוצריהם היו רחוקים מן הציונות כרחוק מזרח ומערב; ומאידך גיסא – נפקדותם של נכסי צאן ברזל של התרבות העברית הציונית.

החיבור מגלה את המתח שבין גולה לתקומה, על רקע ההשמדה הנאצית מצד אחד והדיכוי והרדיפה הקומוניסטית של יוצרים ויצירה מהצד האחר, ומעניק גם תשומת לב מרבית למאפיינים הפוליגלוטיים של רבים מהסופרים והמשוררים העברים. כך הוא חושף את היחסים הסבוכים בין עבריות, יהודיות וישראליות במסגרת כינונו של הקאנון העברי בארכיון גנזים על שתי זרועותיו העיקריות: המפעל הביבליוגרפי ואוסף העיזבונות הספרותיים. דווקא בימים אלה, שבהם יחסה של מדינת ישראל לתרבותה הגיע לשפל חסר תקדים, מעניין לשוב לערש לידתם של יחסים אלה ולהתעכב על ראשיתם, לא מתוך עמדה נוסטלגית או סנטימנטלית אלא מתוך עירנות למתח המובנה והמעמיק שבין עבריות לישראליות. וכמובן, מתוך מודעות ל"כתם העיוור", המלווה כל מפעל, גם את המפעל החילוני האירופי הזה, ולא מן הנמנע שמלווה גם אותנו כשוחריו.

יפעת וייס

פרק ראשון

הכלבות

פרולוג: בורסקאים ובִּשְׁמִים

במארס 1949, פחות משנה לאחר הקמת מדינת ישראל ועוד במהלך מלחמת העצמאות, כינס ראש הממשלה דוד בן-גוריון את בכירי היוצרים והאינטלקטואלים העברים, ותיקים וצעירים כאחד, ביניהם מרטין בובר, הוגו ברגמן, נתן אלתרמן, לאה גולדברג, משה שמיר וס' יזהר. היה זה כשבועיים לאחר השבעת הממשלה הראשונה, בשעה שאת הלחימה בגבולות החליף משא ומתן על הסכמי שביתת נשק בין המדינה שזה מקרוב קמה לבין שכנותיה. בקריית הממשלה הצנועה בתל אביב – לשעבר המושבה הטמפלרית שרונה – התכנסו כארבעים נוכחים במשרד ראש הממשלה, שהיה לפְּנִים ביתו של הסוחר האמיד וילהלם אַבְּרֵלֶה (Aberle). בפתח הפגישה אמר בן-גוריון למשתתפים: "נקראתם להתייעץ על דרכי השיתוף של הסופר ואיש הרוח בעיצוב דמות האומה במדינת ישראל. [...] אני מקווה שפגישה זו תהיה רק ההתחלה למגע מתמיד בין אנשי הממשלה, שליחי העם הנבחרים, ובין אזרחי הרפובליקה החופשית של הרוח, הספרות והמדע היהודי"¹.

המסר המפייס והמאחד של ראש הממשלה הבליע דווקא את הקיטוב בין שתי הרשויות: המדינה הריבונית, הממשית, לעומת הקהילה המדומיינת שהיא "הרפובליקה של הרוח". בן-גוריון, שהתגאה בידע האוטודידקטי שלו בפילוסופיה הקלאסית, נקט את המונח "הרפובליקה של הרוח" בהכרח בהשראת חיבורו של אפלטון הרפובליקה. כמו הפילוסוף הקדום, שקרא לגרש את המשוררים מן הרפובליקה האידיאלית שצייר בעיני רוחו, כך גם בן-גוריון הסתייג מן היוצרים העברים בני זמנו.² בתרבות האירופית נקשר המושג "רפובליקה ספרותית" בצמיחת ההומניזם והרנסנס ובראשית החילון; בתרבות העברית זוהה המונח עם ההשכלה העברית בגרמניה, במאה התשע-עשרה, אך יש הטוענים שניצניו הופיעו כבר במאה השמונה-עשרה, באמסטרדם, עם עליית הדפוס העברי המודרני, כאשר לראשונה היה ליצירה העברית קהל מזהה ומחויב.³ מסוף המאה התשע-עשרה ואילך ייחד העיתון הצפירה

-
- 27 במרס 1949, הקריה, סיון תש"ט (להלן: דברי סופרים, א). באוקטובר 1949 נערכה פגישת המשך, שהפרוטוקול שלה פורסם אף הוא סמוך יחסית לקיומה: דברי סופרים בפגישה השנייה שזימן ראש הממשלה ביום י"ח בתשרי תש"י, 11 באוקטובר 1949, הקריה, ניסן תש"י (להלן: דברי סופרים, ב).
- 2 נורית גוברין, "בין הסופר לשררה: הוויכוחים בין הסופרים לבין דוד בן-גוריון"; קריאת הדורות: ספרות עברית כמעגליה, תל אביב: גוונים ואוניברסיטת תל אביב, כרך א, 2002, עמ' 48-62.
- 3 דן מירון, בודדים במועדס: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים, תל אביב: עם עובד, 1987; אבריאל בריילב, "בין תודעת הספריה לרפובליקה הספרותית היהודית", ספריות ואוספי ספרים, בעריכת משה סלוחובסקי ויוסף קפלן, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2006, עמ' 221-224; אביב ליפסקר, אקולוגיה של ספרות, סדרת אופקי מחקר, רמת גן: אוניברסיטת בראילן, 2019, בייחוד בפרק הראשון; מתן חרמוני, תולדות הספרות העברית החדשה, אחראית אקדמית: עדיה מנדלסון-מעוז, תל אביב: למדא, ספרי האוניברסיטה הפתוחה, 2022, כרך א, עמ' 13-16.

מדור ושמו "קרית ספר", שבמובנים רבים הגדיר את המתרחש בספרות העברית כטריטוריה ריבונית: החדשות הספרותיות ורשימות הביקורת הופיעו לצד ידיעות על המתרחש בעולם היהודי. "קרית ספר" – שמה של עיר כוהנים במקרא⁴ – הייתה כך מעין מקום-לא-מקום לצד ורשה, בגדאד, ארץ ישראל ושאר מקומות המושב של יהודים בעולם: כמוהם אקזוטית וביתית, קרובה ורחוקה בעת ובעונה אחת למנויי העיתון, שחיו רובם בתחום המושב.⁵ בשימוש המודרני היה השם העברי הקדום לאחד הביטויים הראשונים שייצגו תודעה עצמית של רפובליקת הספרות העברית, בעיתון שהיה אחד ממכונניה – מעין השתקפות פנימית, *mise-en-abîme*.

הפגישה של ראש הממשלה בן-גוריון עם היוצרים נמשכה שעות ארוכות. המשתתפים העלו במהלכה הצעות שונות לשילוב אנשי הרוח בחיי המדינה. יוזמותיהם מלמדות עד כמה הממלכתיות הישראלית הייתה בחיתוליה ועד כמה ניתן לכאורה לעצבה אז כדרך שאנשי הרוח הציעו לראש הממשלה. בין הצעותיהם היו הקמת פרלמנט של אנשי רוח, שיגלם את המרכז הרוחני בישראל, במקביל לפרלמנט שנוסד בינואר 1949, הפנסת, העוסק בחיי היומיום; עוד הוצע להקים "סנהדרין של אנשי הרוח", למעשה שילוב של ארבעה מוסדות שונים: אקדמיה לאומית למדעים, אומבורדסמן, בית משפט גבוה לצדק והנהגה רוחנית עליונה בענייני מוסר.⁶ הצעות אלו אימצו, במודע או שלא במודע, את החלוקה

4 יהושע טו, טו.

5 נראה שפינה זו נרפסה לראשונה בגיליון הצפירה מ-28 בנובמבר 1882. ניתנה שם כותרת משנה: "בְּקֶרֶת ספרים חדשים הנוגעים ליהודים וליהדות" (עמ' 351). שם המדור הופיע אפוא כעשור לפני ספרו של צייטלין, שייזכר בהמשך.

6 דברי סופרים, א, עמ' 17.

הקדומה בין העיר השמימית והעיר הארצית, כגון זו שהנהיגה הנצרות הקדומה בין "ירושלים של מעלה" לבין "ירושלים של מטה". ביסודן שיקפו הצעות היוצרים תפיסה אידיאלית, שלפיה הספרות קשורה בטבורה במוסר, בניגוד לפוליטיקה. כך גם עלה מדברי הסיכום של בן-גוריון, שבלט בהם המשל הבא:

אנחנו אנשי השלטון הננו בורסקים, ואתם הסופרים הַשְּׂמִים [...] אני חושב, מלאכת הסופר והמשורר – אני מדבר על הסופר והמשורר האמתי – למלאכת עֲדָנָה וניחוח, אבל יש צורך גם בבורסקי העושה במדינה את המלאכה הגסה והקשה – מלאכת השלטון. ואנו זקוקים לכם.⁷

דבריו אלה נסמך בן-גוריון על הכתוב בתלמוד הבבלי: "אי אפשר לעולם בלא בסם [מוכר בשמים] ובלא בורסי, אשרי מי שאומנתו בסם, אוי לו מי שאומנתו בורסי".⁸ הבורסקאות, מלאכת עיבוד העורות, מעלה צחנה נוראה, שבגינה הורחקו הבורסקאים ממרכזי הערים, ולנשותיהם הותר לתבוע מהם גט.⁹ עיבוד העורות נחשב מלאכה בזויה ויהודים רבים בגולה נדחקו לעסוק בה. כאן הרחיק בן-גוריון את הבורסקאות מההוויה הגלותית ודימה אותה דווקא להפעלת כוח ריבוני יהודי – כוח שאין רוצים בו, אבל אין מוצא אלא להשתמש בו; וכשם שלפי המקורות העולם אינו יכול להתקיים בלי אחד מהשניים, הבורסקי והבשם (המשך הגמרא: "ואי אפשר

7 שם, עמ' 22.

8 מסכת פסחים, דף סה ע"א.

9 מסכת בבא בתרא, דף כה ע"א; משנה, מסכת כתובות, פרק ז, משנה י. ולעומת זאת ניתן להעמיד את "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות" (על בסיס מסכת פסחים, דף קיג, ע"א – "פשוט נבילתא בשוקא", וגו'), אלא שגם בזה עשויה להימצא עדות למעמד הנחות של הבורסקי.

לעולם בלא זכרים ובלא נקבות"), כך השניים תלויים זה בזה, חרף ההבדלים התהומיים ביניהם. מכאן תפיסתו של בן-גוריון, שעל אנשי הרוח, הַפְּשָׁמִים, ירצו או לא ירצו – להצטרף בצורה זו או אחרת לבורסקאים, כלומר לתת לגיטימציה רוחנית לכוח הריבוני. זאת מחמת גזירת גורל, שאינה תלויה לא באלה אף לא באלה. ספק אם בן-גוריון התכוון באמת ובתמים לשתף את אנשי הרוח בניהול המדינה, ספק רב עוד יותר אם שקל ברצינות את ההצעות לכונן כנסת סופרים במקביל לפרלמנט הקיים או לייסד בית משפט גבוה לצדק מטעמם. ייתכן שהפגישה הזאת, ופגישת המשך שנערכה כעבור חצי שנה, רק נועדו לרתום אליו את האליטה הרוחנית, או לפחות לקרבה, כדי להגביר את הלגיטימציה לשלטונו הריכוזי. לחלופין, אפשר שהמניע העיקרי להידרות היה גלי העולים שהגיעו ממזרח אירופה ומצפון אפריקה עם קום המדינה ושהכפילו בתוך כשנה וחצי את אוכלוסיית ישראל, מכ־650 אלף תושבים למיליון ו־300 אלף. זמן קצר לאחר המעבר הדרמטי מחברה יישובית למדינה הובילה תמורה דמוגרפית זו את דור מייסדי המדינה לחשש מאובדן ההגמוניה שלהם, עם היבלעות האליטה החלוצית והמגויסת שנמנו עמה בתוך חברה מגוונת שסדר יומה אזורחי בהרבה. ייתכן אפוא שמפגשי הסופרים צמחו מתוך מצוקה משותפת שאימה על שתי קבוצות דומות.

אם כך ואם כך, הפגישות שקיים בן-גוריון עם הסופרים העברים במאָרס ובאוקטובר 1949 הן במובן מסוים מעוף הכלולות של הספרות העברית החדשה עם מדינת ישראל: שיא הקרבה – הממשית או המדומה – בין המדינה לבין "רפובליקת הספרות". אלא שכמו מחול הכלולות בטבע, גם כאן המפגש היה אינסטרומנטלי ביסודו, ויתרה מזאת, הוא בישר את עלייתו של צד אחד ואת שקיעתו של האחר.